

İran'ın Batısında Bulunan Büyük Selçuklu Dönemi Köşk Tipi Camilere Genel Bir Bakış: Barsiyan ve Gurme Camileri Örneği

An Overview of The Great Seljuk Period Kiosk Mosques in The West of Iran:
Barsiyan and Gurme Mosques

Sepideh Heiranpour Şan

Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Doktora Programı
email: sepidehheiranpour@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0679-3991>

* Bu çalışma, "İran'ın Batısındaki Büyük Selçuklu Dönemi Eserleri" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

 Bu makale bilimsel etik ve kurallara uygun hazırlanmış ve intihal incelemesinden geçirilmiştir. Etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Atf (APA 6)/To cite this article

Şan, S. (2021). İran'ın batısında bulunan Selçuklu dönemi köşk tipi camilere genel bir bakış: Barsiyan ve Gurme camileri örneği. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 27(46), 121-137. <https://doi.org/10.32547/ataunigsed.843344>

Makale Gönderim Tarihi/Received: 19/12/2020

Makale Kabul Tarihi/Accepted: 19/02/2021

Makale Yayın Tarihi/Published: 29/03/2021

Research Article/Araştırma Makalesi

Öz

Büyük Selçuklu döneminde İran, mimari ve sanat açısından en parlak dönemlerinden birisini yaşamıştır. Bu dönem içinde eski ve köklü bir geleneğe dayanan İran mimarisine, Türkler ile birlikte gelen Orta Asya mimari geleneği yeni bir renk katmıştır. Böylece Türk-İran adı altında yeni bir gelenek ortaya çıkmıştır ve bu gelenek Türkler ile beraber Anadolu'ya taşınmıştır. Bu dönemde özellikle cami mimarisinde ortaya çıkan yeni plan tipleri ile karşılaşmaktayız. Bunlardan biri köşk tipi küçük camilerdir. Bu küçük yapılar zamanla, dört eyvanlı camilerin mihrap önu kubbeli bölümünü oluşturmuştur.

Bu çalışmada İran'ın batısında bulunan iki köşk tipi cami, Barsiyan ve Gurme Camileri, detaylı olarak incelenmiştir. Sonuç bölümünde İran'ın batısında bulunan köşk tipi camilerin genel özellikleri bu iki camiden yola çıkılarak özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu, İran, Köşk Tipi Cami

Abstract

In The Great Seljuk period, Iran experienced one of the brightest eras in terms of architecture and art. During this period, the Central Asian architectural tradition that came with the Turks added a new color to the Irani architecture, which is based on an old and deep-rooted tradition. Thus, a new tradition emerged under the name of Turk-Iran, and this tradition was carried to Anatolia with the Turks. In this period, we encounter new plan types that emerged especially in mosque architecture. One of them is small kiosk mosques. These small buildings gradually form the domed section in front of the mihrab/altar. In this study, after examining the two kiosk mosques, Barsiyan and Gurme Mosques in the west of Iran, the general characteristics of the mansion-type mosques were summarized and tried to be explained.

Keywords: The Great Saljuks, Iran, Kiosk Mosque

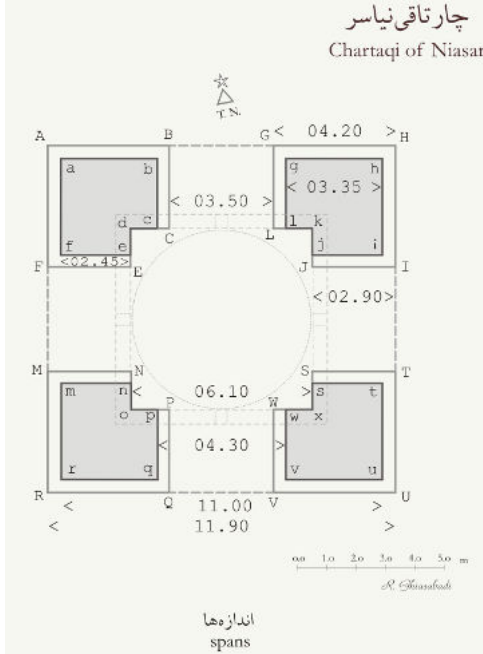
1. Giriş

En eski medeniyetlerden birine sahip olan İran coğrafyası, tarih boyunca birçok yabancı medeniyete de ev sahipliği yapmıştır. İslamiyet'ten sonra İran mimarisinde ilk camilerin mimarisinde Medine'de yapılan Peygamber efendimizin camisi örnek alınmıştır. Bunun yanı sıra bazı bölgelerde eski dine ait olan mabetler ve ibadet mekânları camiye dönüştürülmüştür. Bu mabetlerin mimarisi, yeni yapıların mimarisini etkilemiştir. Köşk tipi cami bu etkileşimden meydana gelen bir plan türüdür. Fransız araştırmacı Andre Godard köşk tipi camiye Sasani Dönemine ait ateşgedelerden (çahartaki) esinlenmiş olduğu inancındadır (Godard, 1387, s. 18). Sasani ateşgedeler üzeri kubbe veya tonozla kapalı, her kenarında birer kemer açıklığı bulunan bir kare mekândan ibarettir (Görsel 1). İslam'dan sonra bu plan tipi kible duvarı kapatılarak ve belirli bölümler eklenerek cami planı olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslamiyet'ten sonra ateşgede planı ilk olarak Buhara şehrinde yer alan Emir İsmail Samani Türbesi'nde görülmektedir. Yapı yarım küre biçiminde kubbe ile örtülü bir kareden ibarettir. Karenin her kenarı 10 m'dir. Kubbenin dört köşesinde bulunan birer yumurta biçiminde küçük kubbeler Sasani yapılarını anımsatmaktadır. Karenin köşeleri üçer sütunla takviye edilmiştir. Duvarların üzeri sepet örgüsü biçiminde tuğla süslemelerle kaplıdır. Bu yapı İslam mimarisinin en parlak örneklerinden biridir ve sonraki yapılara örnek olmuştur (Pirnia, 139, s. 25). Cami mimarisinde bu planda yapılan en eski tarihli yapı İsfahan Mescid-i Cuması'nda kible tarafında bulunan Melikşah kubbesidir (Görsel 2). Bu yapı Kubbe eteğinde yer alan kitabeye göre Melikşah (1073-1092 M. / H. 465-485) zamanında veziri Nizamülmülk tarafından yapılmıştır. Melikşah kubbesinin yapısında uygulanan köşk tipi planı sonraki Selçuklu camilere örnek oluşturmuş ve özellikle İsfahan bölgesinde birkaç yapı bu plana göre inşa edilmiştir. Bunların çoğu sonraki zamanlarda 4 eyvanlı plan şemasına dönüştürülmüştür.

Görsel 1

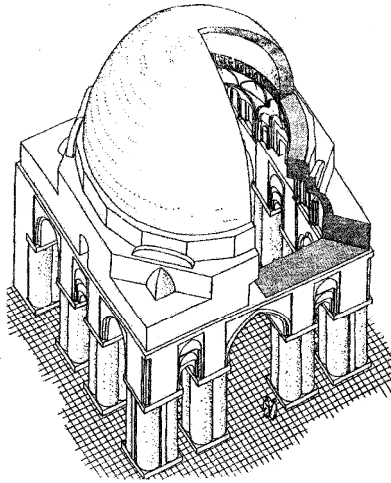
Niyaser Ateşgedesi Planı

(Seeiran, 2013).

Görsel 2

İsfahan Mescid-i Cuması, Melikşah Kubbesi

(Naima, 1394 hş., s. 186).

İran'ın batı bölgesinde Selçuklu Döneminde yapılan köşk tipi camilerin sayısı 9'dur. Bu camilerin genel özellikleri çok benzemekle birlikte plan, yükseklik ve süsleme konularında farklılıklar göstermektedir. Bu yüzden İran'da yapılan bu tip camileri iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan birisini İsfahan ekolu diğerini ise Kazvin ekolu olarak isimlendirilmiştir (Hillenbrand, 1976, s. 95). Bu makalede İsfahan bölgesinde bulunan Barsiyan Camii ve İran'ın kuzey batısında yer alan Gurve Camii detaylı olarak incelenmiştir. Değerlendirme ve sonuç kısmında bu iki camiden yola çıkarak İran coğrafyasında bulunan köşk tipi camilerin genel özellikleri özetlenmiştir.

2. Yöntem

Araştırma Betimsel modele dayalıdır. Araştırmada İran'ın batısındaki eyaletlerde bulunan köşk tipi planına göre yapılmış iki cami gözlem tekniği kullanılarak plan, mimari ve süsleme özellikleri bakımından incelenmiştir. Yapılar İran'ın batısındaki benzer özelliklere sahip camilerle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

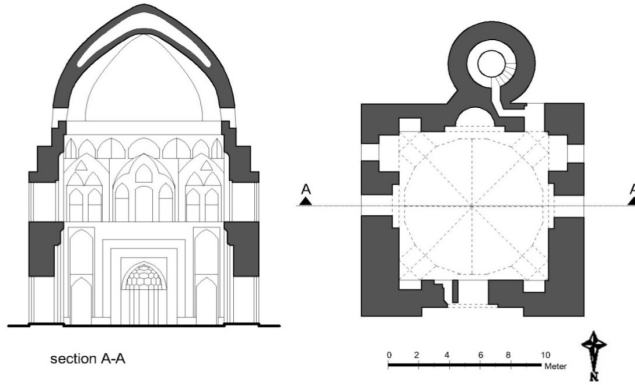
3. Bulgular ve Yorum

3.1. Barsiyan Camii

Barsiyan ya da Parsiyan Camii, Selçuklu Dönemine ait en güzel yapılardan biridir. Orijinal yapı kubbeli mekân ve minareden oluşmaktadır (Görsel 3). Safeviler zamanında kubbeli mekânın kuzey tarafına camiye büyütme için ortada bir avlu ve avluyu çeviren yapılar eklenmiştir. Günümüzde bu yapılar çoğunlukla tahrip olmuştur ve sadece kalıntıları görülmektedir.

Görsel 3

Barsiyan Camii, Plan ve Kesit

(Naima, 1394 hş., s. 225).

Yapıda iki tane kitabe bulunmaktadır. Minarenin üzerindeki kitabe Hac Suresi'nin 77. ayeti ve 1098 M. (H. 491) tarihini içermektedir (Hünerfer, 1350, s. 175):

و اركعوا و اسجدوا و اعبدوا ربكم و افعلوا الخير لعلكم تفلحون سنة احدى و تسعين و اربعمائه

Ey iman edenler! Rükû edin, secdeye varın, Rabbinize kulluk edin, iyilik yapın ki kurtulabilesiniz. Dört yüz doksan bir yılı (Özkurt, 2005, s. 43).

Mihrabın üzerindeki kitabede Tevbe Suresi'nin 8. ayetinden sonra 1105 M. (H. 498) tarihi yazılıdır (Hünerfer, 1350, s. 177):

بسم الله الرحمن الرحيم انما يعمر مساجد الله من آمن بالله و اليوم الاخر و اقام الصلوة و آتى الزكوة و لم يخش الا الله فعسى اولئك ان يكونوا من المهتدين في شهر الله المبارك رمضان سنة ثمان و تسعين و اربعمائه

Esirgeyen ve bağışlayan Allâh'ın adıyla. Allâh'ınmescidlerini, ancak Allâh'a ve ahiret gününe inanan, namazı kılan, zekâtı veren ve Allâh'dan başkasından korkmayan kimseler imar ederler. İşte hidayet üzere oldukları umulanlar bunlardır. Allâh'ın mübarek ayı Ramazan 498 yılı (Özkurt, 2005, s. 43).

Bu kitabelerden hareketle kubbeli mekân ve minare, Melikşah'ın oğlu Sultan Berkyaruk zamanında yapılmıştır. Caminin kuzeyindeki yapı kalıntıları Safevi sultanı I. Tahmasb zamanında camiye eklenmiş bölümden kalmadır (Hatem, 1390, s. 37).

Caminin en eski bölümü olan minare, kubbeli mekânın güney batısında camiye bitişik olarak yapılmıştır. Minarenin yüksekliği 35 m'dir ve yukarıya doğru incelen silindirik bir gövdeden ibarettir (Hünerfer, 1350, s. 175). Silindirin çapı alt kısımda 5.75 ve yukarıda 4.2 m'dir (Özkurt, 2005, s. 43). Minarenin içerisindeki merdivene camiden girilmektedir. Kaidersiz minarenin en alt bölümü yatay tuğlaların dizilmesinden meydana getirilmiş sade bir bölümdür. Bu bölümün üzerinde gövdenin en büyük kısmını kapsayan ve tuğlaların yatay ve dikey dizilmesinden ortaya çıkan eşkenarlarla hareketlendirilmiştir. Bu bölümü diğer kuşaktan ince bir bordür ayırmaktadır. Bu bordür, tuğlaların kesmesinden oluşan yan yana dizilmiş yatay eşkenar ve elipslerden ibarettir. Minarenin üçüncü kuşağı yine tuğlaların yatay ve dikey dizilmesiyle ortaya çıkmış geometrik desenlerden oluşmaktadır. Bu bölümün üzerindeki kuşakta minarenin kitabesi bulunmaktadır. Kitabeyi alt ve üstten geometrik süslemeli bir şerit kuşatmaktadır. Kitabe sepet örgülü bir zemin üzerinde, kufi hat ile yazılıdır. Bu geniş kuşaklı kufi yazı karakteri Karahanlı geleneğinin en önemli özelliklerindedir (Görsel 4).

Minarenin en üst bölümü dışarıya çıkıntılı olarak yapılmıştır. Bu kısımda kırık kemerli küçük bir pencere bulunmaktadır. Bu sivri kemer de yine Karahanlı cephe mimarisinde ve devamında Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemlerinde de bolca kullanılan ve Haçlı seferleri ile batıya aktarılan bir uygulama olup, özellikle cephede ışık gölge etkisini artıran ve aynı zamanda cephe masifliğini de gideren Türk sanatının önemli üslup özelliklerindedir. Minare malzeme olarak dikdörtgen ve düzgün olmayan tuğlalar ile yapılmıştır.

Görsel 4

Barsiyan Camii, Minarenin Üst Bölümü

(Heiranpour Şan, 2015).

Kubbeli mekân dıştan çok sade kare mekândan ibarettir. Bu mekân sekizgen kasağa oturan bir kubbe ile örtülüdür. Eskiden yapının doğu ve batı cephelerinde, ortadaki alçak yanlardaki yüksek tutulmuş üçer giriş olduğu bilinmektedir. Bu girişler günümüzde ya kapanmışlar, ya da pencereye dönüşmüşlerdir (Görsel 5). Orijinal yapının asıl girişinin kuzeyde olduğu düşünülmektedir. Ancak bu cepheye Safeviler zamanında eklenen yapılardan dolayı kapalı tutulmaktadır (Görsel 6). Kuzey cephenin sağ ve sol tarafında eyvanın, kasağa kadar uzanan yan duvarları görülmektedir. Bu yan duvarlar üzerine üst üste iki sivri kemerli niş açılmıştır ancak, sağdaki üst niş günümüze gelmemiştir. Alt nişler ise tuğlalarla kapatılmıştır. Eyvanın güney duvarında ise caminin eski girişi tuğlalarla örülmüş ve pencere haline getirilmiştir. Giriş dikdörtgen biçiminde olup basık kemerli alınlığa sahiptir. Eyvanın duvarlarını dolaşan ve basık kemerli nişin üzerinde bulunan sülüs hat ile yazılan çini bir kitabenin kalıntıları bulunmaktadır. Caminin kuzey cephesinde çini kitabenin üstünde, sivri kemerli bir sathi nişin içinde iç içe altıgenler ve ortada oluşan on kollu bir yıldız görülüyor. Bu yıldızın içinde reyhan hat ile yazılmış kitabenin çok az bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Görsel 5

Barsiyan Camii, Restitüsyon ve Günümüzdeki Hali

(Dilmun, t.y.).

Görsel 6

Barsiyan Camii, Kuzey Cephede Safeviler Döneminde Camiye Yapılan Ek Binaların Kalıntısı

(Heiranpour Şan, 2015).

Barsiyan Camii'nin kubbeli bölümü, 10.30 m uzunluğunda kare mekândan ibarettir. Bu kare 18.30 m yüksekliğinde kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Bu mekân İsfahan Cuma Cami'sinin kuzeyinde bulunan Tacül-mülk kubbeli mekânına çok benzemektedir (Hatem, 1390, s. 37). Bu yapı Barsiyan Camii'den on yıl daha önce yapıldığı için, Barsiyan Camii'nin mimarisine de örnek olmuş olabilir.

Görsel 7

Barsiyan Camii, Mihrap

(Heiranpour Şan, 2015).

Günümüzde yapıya güney batıda bulunan küçük sivri kemerli, ahşap kanatlı bir kapıdan girilmektedir. Yapının mihrabı güney duvarda bulunmaktadır. Mukarnas kavsaralı mihrabın etrafını iki bordür kuşatmaktadır (Görsel 6). Dıştaki bordür, alçı malzemeden, bitkisel süslemeli bir zemin üzerinde, kabarık olarak yazılmış kufi kitabe bordürüdür. Mihrabı kuşatan içteki bordür ise çokgenlerin ortaya çıkardığı geometrik motiflerle bezelidir. Bu çokgenlerin içi, alçı bitkisel süslemelerle doluymuş ancak zamanla çoğu dökülmüştür.

Mihrap sivri kemerli mukarnaslı kavsaradan oluşmaktadır. Kemerin köşelerinde, dikey eşkenarlardan oluşan geometrik süslemeler yer almaktadır. Sivri kemer iki yuvarlak sütunce üzerine oturmaktadır. Sütuncelerin üzeri gamalı haç biçiminde geometrik şekillerle süslenmiştir. Kavsaranın mukarnas yuvalarında bitkisel süslemeler üzerine kufi hat ile “*Elhamdülillah, el mülkü lillah, el-azametu-lillah*” gibi ibareler yazılıdır (Görsel 7). Mihrap nişi yarım ongen şeklinde olup her kenarı farklı geometrik süslemelerle doludur.

Görsel 8

Barsiyan Camii, Kavsara

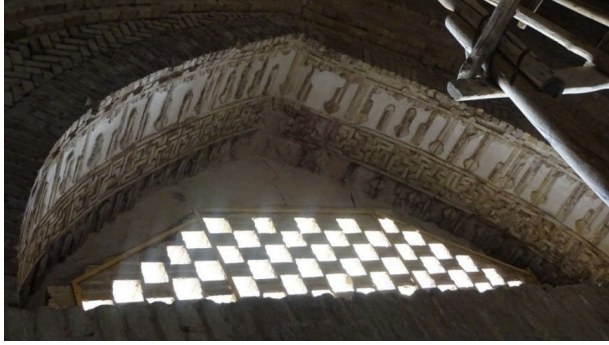

(Heiranpour Şan, 2015).

Mihrabın iki tarafında üst üste iki sivri kemerli niş bulunmaktadır. Batıdaki alt nişin içinde yapının girişi bulunmaktadır. Giriş koridorunun batısında minareye açılan kapı bulunmaktadır. Yapının kuzey duvarındaki sivri kemerli asıl giriş günümüzde pencereye dönüştürülmüştür. Kuzey Girişin üzerinde sivri kemerli bir pencere bulunmaktadır. Pencerenin içi şebekeli bir düzenlemeye sahiptir. Pencere kemerinin iç yüzeyinde kufi bir kitabe yer almaktadır (Görsel 8). Kuzey Girişin batısında, basık kemerli bir nişin üzerinden kubbeye çıkılan merdiven yer almaktadır. Yapının asıl girişinin genişliği mihrabın genişliğiyle aynı tutulmuş. Girişin iki tarafında yer alan nişler, mihrabın yanındaki nişler ve doğu ve batı duvarlarında bulunan alçak pencereler aynı genişlikte yapılmıştır ve bu yapıya özel bir simetri kazandırmıştır.

Görsel 9

Barsiyan Camii, Kuzey Pencerede Yer Alan Kufi Kitabe

(Heiranpour Şan, 2015).

Yapının batı duvarı yuvarlak sütüncelere oturmuş, yanlarda sivri kemerli, ortada ise basık kemerli nişler ile teşkilatlandırılmıştır. Bunlardan ortadaki nişin içinde ikinci bir sivri kemerli niş ve onun içinde ise sivri kemerli şebekeli bir pencere yer almaktadır. Soldaki nişin içinde üst kısımda yine sivri kemerli şebekeli bir pencere bulunuyor. Sağdaki niş ise kapatılmış ve sathi bir nişe dönüştürülmüştür.

Yapıda kubbeye geçiş, köşelerde üç dilimli tromplar, ortalarda ise sivri kemerli yüzeysel sivri kemerlerle sağlanmıştır. Üç dilimli trompların, yandaki dilimlerinin alt kısmında birer sivri kemerli niş açılmıştır. Ortadaki dilim ise köşe biçiminde yapılmıştır. Köşenin her kenarı üzerinde birer sivri kemerli sathi niş açılmıştır. Bu nişlerin içi yıldız, örgü ve farklı geometrik süslemelerle kaplıdır. Trompların ortasında bulunan sivri kemerli nişlerin içinde ise üç dilimli kemerlerle kuşatılan - ortadaki daha yüksek tutulmuş - üç sivri kemerli niş yer almaktadır. Ortadaki nişlerin içindeki, basık kemerli şebekeli pencereler mekânın aydınlığını sağlamaktadır (Görsel 9).

Trompların oluşturduğu sekizgenin üzerinde on altı tane niş kubbeye geçiş sağlamaktadır. Kubbenin eteğinde kufi bir kitabe yer almaktadır ancak, tarih kısmı dökülmüştür. Bu kitabede Fetih Suresi'nin ilk ayetleri yazılıdır (Hünerfer, 1350, s. 175).

Kubbe 10.30 m çapında ve çift cidarlıdır (Özkurt, 2005, s. 46) Kubbenin yüksekliği içten 5.70, dıştan ise 6.70 m'dir. Kubbenin üst bölümü yıkılmıştır ve sonra uygun bir şekilde onarılmıştır. Kubbe sekiz dilimden oluşmaktadır. İki tarafında iki küçük şebekeli pencere bulunmaktadır. Kubbenin içi eşkenar şeklinde geometrik desenlerle süslenmiştir.

Görsel 10

Barsiyan Camii, Kubbeye Geçiş

(Heiranpour Şan, 2015).

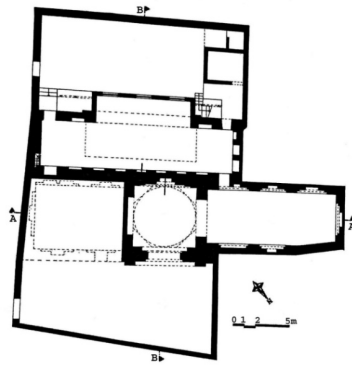
3.2. Gurve Camii

Yapının üzerinde bulunan kitabelere göre, yapı üç farklı dönemde yapılmıştır. Mihrap kavsarasını kuşatan kitabeğe göre Gurve Cami 1022 M. (H. 413) yılında Al-i Buye (Büvyhiler) hükümdarlarının zamanında yapılmıştır. Kitabede 'ناصر بن محمد تمیمی', 'امر ببناء هذا المسجد الجامع' ve 413 Recep kelimeleri okunmaktadır (Korn, 1396, s. 87). Kubbe altındaki ikinci kitabede 1180 M. (H. 575) yılında yapının onarımına işaret edilmektedir. Kitabede 'تجدید هذه المقصورة' ibaresiyle başlanmaktadır ve yapının Emir bin Baba bin İbrahim bin Mahmud el-Etabeki emriyle onarılmasına işaret etmektedir (Korn, 1396, s. 88).

Yapı, Gurve köyünün ortasında yüksek bir yere yapılmıştır. Günümüzde yapının etrafı duvarlarla çevrilidir. Sivri kemerli bahçe kapısından girince, kubbe ile örtülü mekân ve doğu taraftan yapıya bitişik olan sahnın kalıntıları görülmektedir. Doğu cephede kubbeli mekândan bu sahına geçişi sağlayan sivri kemerli bir açıklık bulunduğu bilinmektedir. Günümüzde doğu sahnın tahrip edildiği için bu geçiş kapatılmıştır (Görsel 10-11). Ayrıca bu bölümde, duvar köşelerinde eski duvarın kalıntıları görülebilmektedir.

Görsel 11

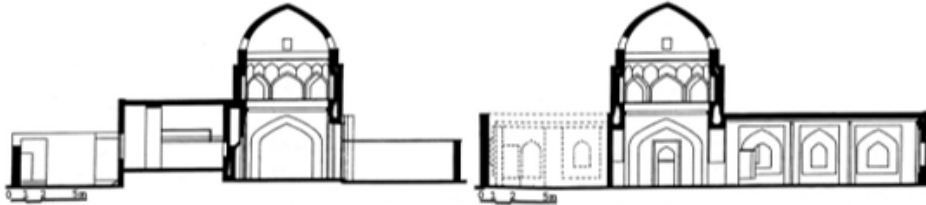
Gurve Camii, Plan

(Naima, 1394 hş., s. 128).

Görsel 12

Gurve Camii, Kesitler

(Naima, 1394 hş., s. 129).

Görsel 13

Gurve Camii, Doğu Cephe

(Heiranpour Şan, 2015).

Kubbeli mekânın girişi kuzey yönündedir ve dikdörtgen nişin içinde açılmış yüksek sivri kemerli bir açıklıktan ibarettir. Kare mekânın üzerine sekizgen yüksek kasnak oturmuştur. Kasnağın dört köşesinde, trompların dışarıya taşıntı yapan üçgenleri görülmektedir. Sekizgen kasnağın üzerine silindirik ikinci bir kasnak ve onun üzerine basık kubbe oturmaktadır. Kubbenin kuzeydoğusunda şebekeli bir pencere mevcuttur (Görsel 12).

Yapının içi 5.19x5.21 ebadında kare şeklinde olup 11.26 m yüksekliğinde bir kubbe ile örtülüdür (Korn, 1396, s. 86). Kare mekânın güney duvarında mihrap yer almaktadır. Mihrap dıştan sivri kemerli bir bordürle çerçevelemiştir. Kavsara istirdiye biçimindedir ve içbükey kavisli bordür ile kuşatılmıştır. Mihrap kalem işleriyle süslenmiş ancak günümüzde bunların çoğu dökülmüştür. Kavsarayı kuşatan sivri kemerin alın kısmında mavi renkle yazılmış ve bitkisel motiflere süslenmiş kufi bir kitabenin kalıntıları görülmektedir. Dış bordürün içindeki mavi renk ile yazılmış kufi kitabenin sadece bazı kısımları günümüze gelebilmiştir (Görsel 13-14).

Görsel 14

Gurve Camii, Mihrap

(Heiranpour Şan, 2015).

Görsel 15

Gurve Camii, Mihraptan Detay

(Heiranpour Şan, 2015).

Yapının batısında sivri kemerli bir geçitten, batı sahına girilmektedir. Geçişin iki köşesinde birer madalyon içinde mavi renkle altı kere محمد (Muhammed) kelimesi yazılıdır (Korn, 1396, s. 87). Bu sahnin dikdörtgen biçimindedir ve iki ahşap direk üstünde yer alan ahşap düz çatı ile örtülüdür. Bu kısım sonraki dönemlerde yapıya eklenmiştir (Görsel 15). Ayrıca doğu tarafında eskiden doğudaki sahına geçiş sağlayan sivri kemerli bir kemer vardır. Günümüzde bu kemer kapatılmıştır. Bu kemerin de iki kemer köşesinde birer madalyon içinde mavi renkli boya ile yazılar bulunmaktadır (Görsel 16).

Görsel 16

Gurve Camii, Batı Sahun

(Heiranpour Şan, 2015).

Görsel 17

Gurve Camii, Batı Duvarında Bulunan Madalyon İçerisindeki Yazı

(Heiranpour Şan, 2015).

Kubbeli bölümde, trompların alt kısmında iki kitabe şeridi yer almaktadır. Bunlardan alttaki mavi renk çiçekli kufi hat ile beyaz zemin üzerine yazılmıştır ve Tevbe Suresi'nin 18, 19. ayetleri, Maide Suresi'nin 9. ayeti ve birkaç dua içermektedir (Korn, 1396, s. 86). Üstteki kitabe alçı ile yazılmış sülüs kitabedir. Kitabede bitkisel alçı süslemeler yer almaktadır ve Haşr Suresi'nin 21-24. ayetlerini içermektedir (Korn, 1396, s. 87) (Görsel 17-18).

Görsel 18

Gurve Camii, Kare Mekânı Kuşatan Kitabe

(Heiranpour Şan, 2015).

Görsel 19

Gurve Camii, Trompların Altında Bulunan Kitabe

(Heiranpour Şan, 2015).

Bu kitabenin üstünde tromplar bulunmaktadır. Trompların ortasında açılan sivri kemerli nişlerle, bu kısım sekizgen haline gelmiştir. Tromplar ve nişlerin içinde tuğlaların arasında, kalıp tekniği ile yapılmış bitkisel süslemeler görülmektedir. Nişlerin, kemerlerinin üzengi taş kısımlarında üç yapraklı, kabartma tarzında alçı süslemeler vardır. Trompların üstünde yer alan on altı tane üçgen niş yine aynı süslemelere sahiptir. Bu nişlerin arasında alçı süslemeli panolar içinde yedi kere *الله* (Allah) ve bir kere *محمد* (Muhammed) kelimesi yazılıdır. Üstlerinde ise alçı süslemeli ince bir şerit dolaşmaktadır (Görsel 19).

Görsel 20

Gurve Camii, Kubbeye Geçiş Bölümü

(Heiranpour Şan, 2015).

Kubbenin içi alçı süslemeli şeritlerin kesişmesinden oluşan motiflerle hareketlendirilmiştir. Bu şeritler, ortalarında alçı süslemeli madalyonlar bulunan sekiz tane yedi kollu yıldız; ortaları süslemesiz olan sekiz tane beş kollu yıldız ve kubbenin ortasında bir sekiz kollu yıldız meydana getirmektedir. Kubbe içindeki süslemeler, İslam'ın tevhit inancının bir yansıması biçiminde, birlikten çokluğa giden bir anlayışın simgesel ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Berkli, 2011, s. 101). Bu tarz kozmolojik etkisi yaratın süslemeler Selçuklu dönemi kubbelerinde çok sayıda görülmektedir. Gurve Camii'nin kubbe içinin süslemeleri Kazvin Haydariye Medresesi (M. XII./ H. VI.), Takistan Pir Türbesi (M. XII./ H. VI.) ve Geydar Socas Camii'nin (M. XII. Yüzyılın sonlarında) kubbelerinin iç süslemelerine çok benzemektedir (Korn, 1396, s. 88). Kubbenin üzerinde bulunan dört tane pencere, yapının aydınlığını sağlamaktadır.

Görsel 21

Gurve Camii, Kubbe

(Heiranpour Şan, 2015).

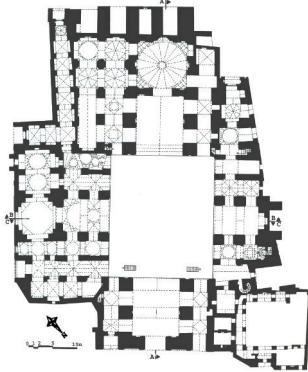
Yapının kubbeli kısmı tuğla ve alçıdan yapılmıştır. Batı sahin ise kerpiç, taş ve kâgirden oluşturulmuştur.

4. Sonuç ve Değerlendirme

İran'ın batı eyaletlerinde İsfahan ekoluna göre yapılan köşk tipi camiler; İsfahan Mescidi-i Cuması'nın güney tarafında yer alan Melikşah Kubbesi (1073-1092 M. / H. 465-485), İsfahan Mescidi-i Cuması'nın kuzey tarafında bulunan Terken Hatun Kubbesi 1089 M. (H. 481), Erdistan Mescidi-i Cuması'nın mihrap önü kubbeli bölümü M. XII. (H. VI.), Burucerd Mescidi-i Cuması'nın kubbeli bölümü M. XI. (H. V.), Barsıyan Camii 1105 M. (H. 498), Gülpayegan Camii'nin kubbeli bölümünden ibarettir. Kazvin Mescidi-i Cuması'nın kubbeli bölümü 1116 M. (H. 509), Gurve Camii 1180 M. (H. 575) ve Socas Camii XII. M. (H. VI.) Kazvin ekoluna göre yapılan binalardır (Görsel 20-25).

Görsel 22

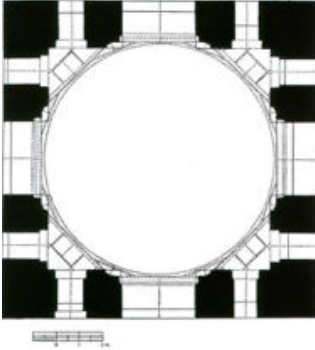
Erdistan Mescid-i Cuması

(Naima, 1394 hş., s. 193).

Görsel 23

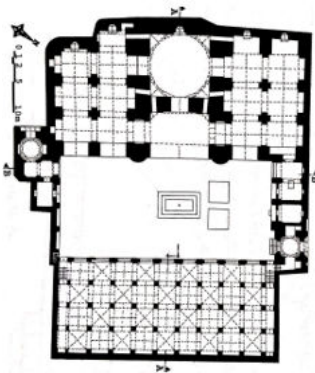
Terken Hatun Kubbesi Planı

(Archnet, t.y.).

Görsel 24

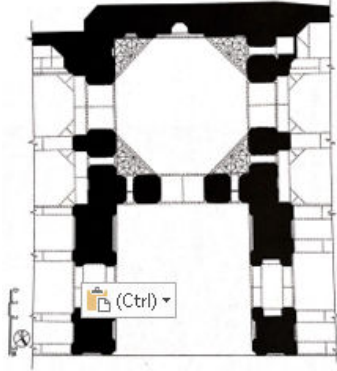
Burucerd Mescidi-i Cuması

(Naima, 1394 hş., s. 212).

Görsel 25

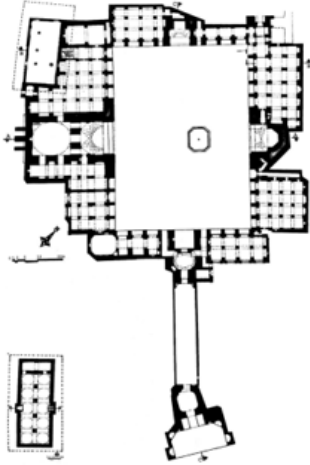
Gülpayegan Camii, Güney Eyvan ve Kubbeli Mekân Planı

(Naima, 1394 hş., s. 212).

Görsel 26

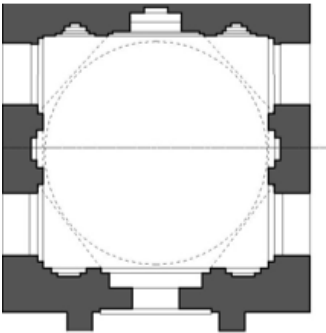
Kazvin Mescid-i Cuması Planı

(Naima, 1394 hş., s. 215).

Görsel 27

Socas Camii Planı

(Naima, 1394 hş., s. 221).

Zemin planı olarak iki ekol pek farklılık göstermemektedir, ancak İsfahan, Büyük Selçukluların başkenti olduğu için en gösterişli ve muhteşem yapılar bu bölgede yapılmıştır. İsfahan ekoluna ait köşk tipi camiler diğer ekolün camilerine göre daha büyük ebattadır. Örneğin Gülpayegan Camii ve Melikşah Kubbesi'nin çapı 15 m'ye yakınken, Gurve ve Socas Camilerinin kubbe çapları 5.5 ve 9.5 m'dir. Bu tür farklılıklar duvar kalınlığında da görülmektedir. Gurve ve Socas Camilerinin kible duvarının kalınlığı 2 ve 1.48 m iken, Melikşah Kubbesi'nin kible duvarı kalınlığı 3.1, Gülpayegan Camii ise 2.8 m'ye yakındır. Bunlardan hareketle Kazvin bölgesinde yapılan camiler İsfahan'da yapılan camilerin küçülmüş örnekleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Kazvin

Cuma Camii bir istisna oluşturmaktadır ve kubbe çapı 10.6, kible duvarı kalınlığı ise 2.8 m'dir (Hillenbrand, 1976, s. 95).

Yapıların dış yüksekliğine gelince, iki ekole ait camiler yükseklik açısından birbirlerinden farklılık göstermektedir. Bu farklılık görünüşten ziyade daha çok oranlarda belli olmaktadır. Socas ve Gurve camilerinin ikisi de yüksek ve dar kubbelere sahiptir. Kubbeye geçiş bölümü iki kısımdan oluşmaktadır ve trompların dışa taşınması kabarık üçgenler şeklinde belli olmaktadır. Buradaki kubbeler İsfahan'daki sivri kubbelerin aksine daha çok yarım küre şeklinde olmasına rağmen, yapının verdiği genel etki yoğun ve enerjik dikey hareketlerden ibarettir. Buna karşı, İsfahan ekolundaki camiler daha çok genişlik ve yatay etkiye sahiptir (Hillenbrand, 1976, s. 95) (Görsel 26-27).

Görsel 28

Gurve Camii

(Heiranpour Şan, 2015).

Görsel 29

Barsiyan Camii

(Heiranpour Şan, 2015).

İki ekola ait camilerde iç yükseklik de dış yükseklik gibi farklılık göstermektedir. Kazvin bölgesinde bulunan camilerin duvarları masif olarak yapılmıştır ve üzerlerinde bulunan açıklık sayısı İsfahan camilerine göre daha azdır. Bunun en belirgin örneği Barsiyan Camii'dir ve dört duvarında on bir açıklık bulunmaktadır. Bu camide diğer benzerleriyle farklı olarak kible duvarında da iki açıklık bulunmaktadır. Melikşah Kubbesi ve Gülpayegan Camii'de 9 açıklık bulunurken Gurve Camii'de sadece 3 açıklık bulunmaktadır. Ayrıca İsfahan Eyaleti'ndeki camilerde kubbeye taşıyan duvarlar derin ve ince nişler, girintili köşeler ve duvarların köşelerinde bulunan gömme sütunlarla daha hareketli bir görünüme sahiptir (Hillenbrand, 1976, s. 95-96).

Aynı durum kubbeye geçiş kısmında da göze çarpmaktadır. İsfahan ekolunun en bariz özelliği üç bölümlü tromplardır. Bu özellik İsfahan ekoluna ait camilerin hepsinde bulunmaktadır. Bazı yapılarda üç bölümlü trompların içi daha küçük bölümlere ayrılmaktadır ve böylece tromplara daha derin bir görünüm vermekle birlikte yapıya daha hareketli görünüm kazandırmaktadır. Buna karşı üç bölümlü tromplar Kazvin bölgesindeki

camilerde görülmemektedir. Üç bölümlü trompların yerine sade ve sivri kemerli tromplar Kazvin camilerinde yer almaktadır. Bunlar yapıya daha sade ve aynı zamanda masif bir görünüm vermektedir. Burada dikkati çeken konu İsfahan'daki camilerin iç kısmında dikey hatların daha bariz olmasıdır (Hillenbrand, 1976, s. 96) (Görsel 28-29).

Mihraplar: İncelenen yapılarda bulunan mihraplar genellikle dikdörtgen biçiminde olup tuğla ve alçı malzemelerden yapılmıştır. Mihrabı dıştan iki veya üç bordür kuşatmaktadır. Mihraplar büyük ebatla yapılmış ve kubbeye geçiş sağlayan bölüme kadar yükselmektedir. İsfahan Bölgesindeki incelenen mihrapların genel formu üstte sivri kemerli bir alınlık, altta ise sade kavsara ve altındaki sathi nişten ibarettir. Erdistan Mescid-i Cuma ana mihrabı bu formda yapılmıştır. Barsiyan ve Gülpayegan Camilerinde mukarnas kavsaralı mihraplar karşımıza çıkmaktadır. Gülpayegan Camii mihrabında yukarıda sivri kemerli alınlık, altta ise iki mukarnas kavsaralı bölüme yer verilmektedir. İkinci kavsaranın içinde taş bir mihrap bulunuyor. Gurve Camii mihrabı üzerinde bulunan kitabeğe göre Selçuklu döneminden önce 1022 M. (H. 413) yılında yapılmıştır ve incelenen diğer mihraplar ile hiç benzerliği yoktur. Melikşah kubbesi, Burucerd, Kazvin ve Socas Camii mihrapları sonraki dönemlerde camiye eklenmiştir ve orijinal mihrap yeni mihrapların arkasında yer almaktadır.

Görsel 30

Gurve Camii

(Heiranpour Şan, 2015).

Görsel 31

Erdistan Camii

(Heiranpour Şan, 2015).

Minare: incelenen camilerin arasında sadece Barsiyan Camii minaresi orijinal halinde günümüze ulaşmıştır. Silindirik gövdeli minare yapının güney batısında camiye bitişik olarak yapılmıştır. Gülpayegan Camii'nin kubbeli bölümünün güney doğu köşesinde Selçuklu minarenin sadece alt kısmı günümüze kadar gelmiştir.

Destek ve Geçiş Unsurları: Selçuklu dönemi camilerindeki taşıyıcı elaman genelde payelerle oluşmaktadır. Payeler kemerler, bazen de duvarlar vasıtasıyla birleşmektedir. Selçuklu dönemi köşk tipi camilerde kible yönü duvarla örülmektedir. Diğer üç taraf farklı sayılarda açılan nişlerle yan mekânlara geçiş sağlamaktadır.

İsfahan Mescid-i Cuması'nda güney kubbe köşelerde beşli demet; kuzey, doğu ve batı yönlerde dörtlü yaprak biçiminde ikişer paye üzerine oturmaktadır. Güney tarafındaki payelerin arası duvar örülerek kapatılmıştır. Diğer üç yönde payelerin arası üçer sivri kemerli açıklıkla yan mekânlara geçiş sağlamaktadır. Aynı camide Terken

Hatun Kubbesi 4 yönde ikişer paye üzerine oturmaktadır. Payeler üçer sivri kemerlerle birleşmektedir. Bu camide payelerin arasındaki sivri kemerli nişler kuzey ve batı yönlerde duvar örülerek kapalıyken, güney ve doğu yönlerde üçer açıklık yan mekânlara geçiş sağlamaktadır.

Erdistan Camii'sinde doğu ve batı yönlerde ortada kalın payelerle sağlanan ve sivri kemerlerle birbirine bağlanan ikişer, kuzey yönde ise bir açıklık yer almaktadır. Aynı düzen Burucerd ve Socas camilerinde de karşımıza çıkmaktadır. Barsiyan, Burucerd ve Gülpayegan Mescid-i Cumaları kuzey, doğu ve batı yönlerinde ikişer paye ve bunların arasında yer alan üçer açıklık ile Melikşah kubbesine benzemektedir. Fakat Barsiyan Mescid-i Cuması'nda diğer camilerde görülmeyen bir istisna var; bu camide kible duvarında mihrabın iki tarafında birer açıklık yer almaktadır. Böylece toplam 11 açıklıkla incelenen yapıların içinde en çok açıklık sayısına sahiptir.

İncelenen camiler arasında Kazvin Cuma Cami kubbesi 4 paye üzerine oturmaktadır. Bu camide payelerin arası örülerek kapatılmıştır ve sadece kuzeyde bir giriş açıklığı yer almaktadır. Gurve Camii'nin kubbesi duvarlar üzerine oturuyor, ancak bu camide kuzey, doğu ve batı duvarlar üzerinde yan mekânlara geçiş sağlayan birer açıklık yer almaktadır.

Selçuklu dönemi camilerde kubbeye geçiş olarak sadece tromplar kullanılmıştır. İsfahan Bölgesinde bu tromplar daha çok üç bölümlü tromplar iken, diğer bölgelerde sade tromplar kubbeye geçiş sağlamaktadır.

Trompların iç düzeni olarak İsfahan bölgedeki üç bölümlü tromplar birbirlerine çok benzemektedir ve sadece bazı detaylarda ufak farklar görülüyor. Erdistan Mescid-i Cuma tromplarının üst kısmında mukarnas yuvalar, alt kısmında ise 4 sivri kemerli kavsaralı küçük nişler yer almaktadır. İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesi'nde üstte iri mukarnas yuvaları şeklinde, altta iki sivri kemer iki basık kemerli alınlıklı sathi nişlerle hareketlendirilmiş üç dilimli tromp uygulamasına yer verilmiştir.

Selçuklu dönemi camilerinde köşelerde yer alan trompların arasında sathi nişlere yer verilmektedir. Çoğu yapıda bu nişlerin içinde birer pencere bulunmaktadır. Trompların arasındaki nişler farklı şekillerde yapılmıştır. İsfahan Bölgesinde genel olarak üç dilimli trompların arasında üstten bir sivri kemerle kuşatılan, üç dilimli kemer içinde birer niş yer almaktadır. Erdistan ve Barsiyan Mescid-i Cumaları ve Terken Hatun Kubbesinde bu düzenleme karşımıza çıkmaktadır. Melikşah Kubbesi tromplar arasındaki nişlerde sadece dıştaki üç dilimli kemer görülmemektedir. Gülpayegan Camii'de ise trompların arasında üç dilimli kemerli sathi niş yer almaktadır. Bu nişlerin içi tuğlaların değişik dizilmesiyle hareketlendirilmiştir. Çoğu yapıda bu nişlerin içi sade bırakılmıştır. Kazvin Cuma Camide nişleri alçı kitabe kuşatmaktadır ve içleri sade bırakılmıştır.

Tromplar vasıtasıyla kareden sekizgene dönüşen yapılarda, trompların üst kısmında 16 sivri kemerli sathi nişlere yer verilerek on altıgene dönüşmektedir. Bu nişlerin üzerinde kubbe oturmaktadır.

Tromplar, dıştan kasnak bölümünde çoğunlukla belli olmamaktadır. İncelenen camiler arasında Erdistan, İsfahan, Gülpayegan, Kazvin, Gurve ve Socas Camilerinde dıştan kasnaklar ve beden duvarların birleştiği noktada prizma öğeler yer almaktadır.

Süslemeler: Selçuklu Dönemi yapılarda süsleme yapılara göre farklılık gösteriyor. Camilerde kubbeli ibadet mekânı ve kible duvarı süslemenin yoğun olduğu kısımları olmasına rağmen, dış cephe genelde sade ve süslemesiz bırakılmıştır. Bu dönemde daha çok geometrik ve bitkisel motifler karşımıza çıkmakla beraber, yazı ve çok az sayıda figüratif süslemelere de rastlamaktayız. Materyal olarak tuğla ve alçı yanında sırlı tuğla ve çok az sayıda taş ve ahşap kullanılmıştır.

Selçuklu Döneminde İsfahan Bölgesinde yapılan camilerde geometrik süslemeler mihrap bordürleri, kubbe içi, trompların içi ve duvarlar üzerinde yer almaktadır. Duvarlarda tuğlaların arasındaki derzler kalıp tekniği ile yapılmış geometrik süslemelerle hareketlendirilmiştir. Erdistan Mescid-i Cuması'nda mihrap sütunceleri, trompların kemerleri ve kubbe içinde tuğlaların arasındaki derzler yıldız, baklava, altıgen ve sekizgen motiflerle hareketlendirilmiştir. Barsiyan Cuma Camisi'nde mihrabı kuşatan bordür, kavsaranın mukarnas yuvaları, kavsaranın alt bölümü ve kemer köşelikleri zincirler, yıldızlar ve altıgenlerin tekrarından oluşan değişik desenler ile karşımıza çıkmaktadır. İsfahan Mescid-i Cuması'nda Melikşah ve Terken Hatun Kubbelerinde trompların ve kubbenin içi tuğlalarla oluşan geometrik süslemelerle canlandırılmıştır. Aynı durum Gülpayegan ve Zevare Mescid-i Cumalarında da karşımıza çıkmaktadır. İsimleri geçen yapılarda geometrik süslemeler değişik ebat ve formlarda olan tuğlaların vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır.

İncelenen camiler arasında İsfahan Bölgesindeki yapılarda daha çok tuğla geometrik süslemelere yer verilmektedir. Bu bölgedeki camiler arasında alçı üzerinde bitkisel süsleme en çok Erdistan Mescid-i Cuması'nda karşımıza çıkmaktadır. Bu camide güney eyvan örtüsü, eyvanın güney duvarı, mihrap kavsarası ve alt kısmı, mihrabı kuşatan yazı bordürlerinin zemini, tromplar altındaki kitabenin zemini, mihrabiyelerin kavsarası alçı üzerine yapılmış bitkisel motiflerle süslenmiştir. Alçı üzerinde bitkisel süslemenin en parlak örnekleri Kazvin Bölgesinde karşımıza çıkmaktadır. Kazvin Cuma Camisi'nde yer alan kitabe kuşaklarında

harflerin sonu çiçek veya yaprak şeklinde yapılarak süslenmiştir. Gurve Camii'de tromplar bölgesinin altındaki alçı kitabede, kemer taşları ve kubbenin içini süsleyen şeritlerde alçı bitkisel süslemelere yer verilmiştir.

Kufi hat Selçuklu Döneminde süsleme elemanı olarak çok kullanılmıştı. Tuğla ile yapılan kitabelerde kufi hattın değişik çeşitleri; sade, makili, çiçekli ve örgülü; karşımıza çıkmaktadır. İncelenen yapılar arasında Melikşah ve Terken Hatun Kubbelerinde yer alan kitabeler sade kufi hat ile yazılmıştır. Gülpayegan Mescid-i Cuma Mihrabını kuşatan bordürde örgülü kufi hat ile yazılmış bir kitabe bulunmaktadır.

Selçuklu Dönemi yapılarında alçı kitabeler yapıların süslemesinde önemli bir rol oynamaktadır. Alçı kitabelerde kufi, sülüs, nesih, rika, reyhanî hat çeşitleri karşımıza çıkmaktadır. Selçuklu Döneminde yapılan yüksek kubbeli camiler, büyük mihrapların yapılmasını gerektiriyordu. Bu nedenle mimarlar büyük ebatta mihrapları kabartmalı alçı motiflerle süsleyerek ihtişamlı bir mekân yaratmak çabasıındaydılar. Kazvin Cuma Cami ve Erdistan Mescid-i Cuması kitabeleri buna örnek oluşturmaktadır.

Büyük Selçuklu dönemi İran mimarisinin en parlak dönemlerinden biridir. Bu dönemin cami mimarisinin en önemli özelliklerinden biri, İslamiyet öncesi üslubun cami mimarisine uyarlanarak yeniden gündeme gelmesidir. Köşk tipi cami İslamiyet öncesi İran mimarisinden esinlenmiştir. Köşk tipi camiler büyük şehirlerde çok sayıda insanın namaz kılmasına uygun değildi. Zamanla köşk ve Arap tipi cami planlarının birleşmesinden dört eyvanlı camiler yapılmıştır. Böylece kubbe ile örtülü kare mekân İran ve diğer İslami ülkelerin ayrılmaz bir bölümü haline gelmiştir. Bu araştırmada ilk defa İran'ın batı bölgelerinde bulunan köşk tipi 9 cami plan, süsleme ve yapı teknikleri açısından bir bütün olarak ele alınmıştır. Bu plana göre yapılan camiler iki ayrı ekole ayrılarak karşılaştırılmıştır.

Kaynakça

- Archnet. (t.y.). *Terken Hatun Kubbesi Planı* [Kroki]. https://archnet.org/sites/1621/media_contents/62966
- Berkli, Y. (2011). *Türk sanatında Avrasya üslubunun evreleri (Avrupa ve İslâm sanatına etkileri)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Dilmun. (t.y.). *Barsiyan Camii restitüsyon ve günümüzdeki hali* [Fotoğraf]. <http://www.dilmun.ir/articles4.html>
- Godard, A. (1387 hş.). *Asar-i İnan* (Cilt.4). (A. Sarvghad Moghaddam, Çev.). Bonyad-ı Pajuheşhayi İslami.
- Hatem, G. A. (1390 hş.). *Mimari-ı İslami-ı İnan dar Dori-ı Selçugiyân*. Jahad-ı Danişgahi.
- Heiranpour Şan, S. (2015). *Barsiyan, Gurve ve Erdistan Camii görselleri* [Fotoğraf]. Sepideh Heiranpour Şan 2015 yılı arazi çalışmalarından elde edilen verilerle oluşmuş şahsi arşiv.
- Hillenbrand, R. (1976). Saljuq dome chambers in North-West İnan. *British Institute of Persian Studies*, 14, 93-102). <http://www.jstor.org/stable/4300546?origin=JSTOR-pdf>
- Hünerfer, L. (1350 hş.). *Gencine-ı asâr-ı tarîhî-ı İsfahan*. Ziba Yayınları.
- Korn, L. (1386 hş.). Mescit Cami-ı Gurve. (K. Reşidi, Çev.). *Eser Dergisi*, 77, 83-96.
- Naima, G. (1394 hş.). *Seyr-ı tehavvül-ı mimari-ı İnan*. Soroush-i Danish Yayınları.
- Özkurt, K. (2005). *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı dönemi mimari eserleri* (Tez No. 190287) [Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Tez Merkezi.
- Pirnia, M. K. (1389 hş.). *Sebk Shenasi-ı mimari-ı İrani*. Soroush-ı Daniş.
- Seeiran. (2013). *Niyaser Ateşgedesi planı* [Kroki]. https://seeiran.ir/wp-content/uploads/2013/07/niasar_span.png